

ארבע מצבות יעקב - יסודן בבסיס אחד

הקורא בפרשות 'ויצא'-ו'ישלח' שם לב, כי יעקב מקים ארבע מצבות:
א. בעלות הבוקר, אחר החלוש בבית-אל כתוב: "וישכם יעקב בבקר ויקח את האבן אשר שם מראשתיו וישם אתה מצבה ויצק שמן על ראשה" (כ"ח, יח).
ב. בסוף מרדפו של לבן אחרי יעקב, לבן קורא ליעקב: "ועתה לכה נכרתה ברית אני ואתה והיה לעד ביני ובינך". בתגובה לדברים אלה מעידה התורה: "ויקח יעקב אבן וירמֶה מצבה" (ל"א, מה).

ג. בשובו לבית-אל, האלוהים נראה ליעקב, קורא את שמו ישראל, ומברך אותו בברכת האבות, ברכת הזרע והארץ. החזון מסתיים בתיאור זה: "ויעל מעליו אלהים במקום אשר דבר אתו. ויצב יעקב מצבה במקום אשר דבר אתו מצבת אבן, ויִסֶךְ עליה נֶסֶךְ ויצק עליה שמן" (ל"ה, יד).

ד. בעת פטירתה של רחל מקים יעקב מצבה רביעית: "ויצב יעקב מצבה על קבר־הָהָה, הוא מצבת קברת רחל עד היום" (ל"ה, כ).

אירועים אלה מעוררים מספר שאלות: מדוע מקים יעקב מצבות דווקא במקומות אלה? למה יוצק יעקב שמן רק על שתי המצבות בבית-אל, ולא על האחרות? ובהשוואה לאברהם ויצחק שהקימו מזבחות אך לא מצבות, נשאלת השאלה מה מסמלת המצבה ליעקב, שהיא הופכת לעבודה ייחודית אצלו?

נראה, כי למצבות יעקב ישנו בסיס משותף, ובסיס זה הוא **חלום הסולם** (שבפרק כ"ח). בתוך ארבע צלעות רצופות בחזון הסולם, מופיע השורש יצ"ב, שורש המלה מצבה, פעמיים:

"והנה סֶלֶם מַצֵּב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי אלהים עלים וירדים בו. והנה ה' נצב עליו" (פס' יב-יג).

דמיון ספרותי זה הנו הסימן הראשון לכך, שהמצבה אשר מקים יעקב למחרת, אינה סימן לעצם תופעת הנבואה בלבד, אלא גם לתוכנה של אותה נבואה. כן מוצאים אנו דמיון ספרותי נוסף המעיד על הקשר בין הקמת המצבה ותוכן החזון. בחלום, מוזכר קודם "והנה סֶלֶם", ולאחר מכן תיאור של תחתית הסולם - "מַצֵּב ארצה", ולבסוף תיאור ראשו - "וראשו מגיע השמימה". בדומה לסולם, בבוא התורה לתאר את הקמת המצבה בבוקר, מופיע בתחילה עצם קיום האבן כדבר חשוב - "ויקח את האבן אשר שם מראשתיו", אחר-כך מופיע תיאור תחתית האבן - "וישם אתה מצבה", ולבסוף תיאור ראשה - "ויצק שמן על ראשה". אין התורה כותבת "ויצק שמן עליה", כפי שהיינו מצפים, אלא "על ראשה" כדי להדגיש את הדמיון בין המצבה ובין הדגם שלה, הסולם בחלום, ואת הסמליות שדבר זה מבטא.

נראה בעליל, כי המצבה מסמלת את תוכן החלום. אולם, עלינו לשאול מהי משמעות חלום יעקב, ומדוע המצבה היא הסמל המתאים למשמעות זאת?

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

רבו הפירושים לחלום, ומתוכם ניתן לזהות סיעת מפרשים אשר הבינו כי חזון הסולם מסמל את שמירתו והשגחתו של האלוהים על יעקב ועל כנסת ישראל. על-פי אותו עיקרון, הבין רש"י, למשל, כי המלאכים העולים והיורדים הנם מלאכים של ארץ ישראל ושל חוץ לארץ המלווים את יעקב בדרך. גם הרמב"ן הבין את החזון בכיוון זה, ופירש כי המסר ליעקב הוא כי הקב"ה לא ישמור עליו באמצעות המלאכים, אלא במישרין. בעל הכתב והקבלה מגיע בניתוח ספרותי למסקנה דומה, שמשמעות החלום מבוססת על הרעיון שהאלוהים ישגיח וישמור על יעקב. את פירושו הוא מבסס על מובן השורש יצ"ב, ופירושו יוכל להיות לנו בסיס להבנת משמעות המצבות. ואלה דבריו (כ"ח, י-כב):

"ניצב פירושו מעמד תועלתי כעין 'הנער הנצב על הקצרים' (רות, ב', ו), שהוא לתועלת סידור עניין הקצירה, שיתעסק כל אחד בריחוק הראוי מחברו כדי שלא ידחוק איש את אחיו ותבטל המלאכה. וכן 'ושמואל עמד נצב עליהם' (שמו"א, י"ט, כ) הוא גם כן עמידה לתועלת הלימודיים הנצרכים להשגת הנבואה... 'הנה ה' נצב עליו', כלומר המקום ברוך הוא עומד לימין עזרתו... ויעקב שהיה כעת נדחה מפני עשו אחיו, וגם נלקחו ממנו כל נכסיו, כפי שקיבלו רז"ל בספר הישר, והיה נפרד מאבותיו, מתרחק מקדושת ארץ ישראל להתנודד לחוץ לארץ, שאין ספק שכל אלה היו מצערות את לבבו, ונראה לו במראה הנבואה מאת ה' שהמקום יהיה בעזרתו, וישמרנו בכל אשר ילך וכדומה מן ההבטחות הטובות בזמניות ונצחיות כמוזכר במאמר ה' יתברך אליו, לכן אמר מקודם לכול: 'וה' נצב עליו' - כלומר המקום ברוך הוא עומד לימין עזרתו".

המצבה אשר מקים יעקב היא אפוא 'יד' לתופעת הנבואה, ואנדרטה לתוכנה. היא מסמלת ליעקב את צורת הסולם ואת משמעותו גם יחד. את צורתו מסמלת היא בכך שהיא מוצבת ארצה, כמו הסולם, ובכך שיעקב יוצק שמן על ראשה לקדשה, בהקבלה לראש הסולם המגיע השמימה, ושם ה' ניצב עליו - על הסולם, כפירוש הרמב"ן. היא מסמלת את משמעות הסולם, בכך שהיא מביעה את אמונתו של יעקב אבינו שהקב"ה ישמרהו ויצילהו מכל צרה וצוקה, את אמונתו כי הן בארץ הן בחוצה לה, "הנה ה' נצב עליו" - על יעקב עצמו, כפירוש רש"י - עומד לימין עזרתו.

חלום יעקב הוא הבסיס להבנת משמעות המצבה הראשונה שמקים יעקב, וכך הדבר גם לגבי המצבות האחרות. הציר להבנתן הוא המשך החלום. בסיום חזון הסולם מבטיח ה' ליעקב ברכה משולשת:

"אני ה' אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק, הארץ אשר אתה ש'כב עליה לך אתננה ולזרעך.

והיה זרעך כעפר הארץ ופרצת ימה וקדמה וצפנה ונגבה ונברכו בך כל משפחות האדמה וזרעך.

והנה אנכי עִמָּךְ ושמרתִיךְ בכל אשר תלך והשבִּיתִיךְ אל האדמה הזאת כי לא אעזבך עד אשר אם עשיתי את אשר דברתי לך"

(יג-טו).

ניתן היה לחלק ברכות אלו לשניים. את ברכות הארץ והזרע אפשר היה לפרש כברכות לנצח, לטווח ארוך: לא יעקב עצמו יזכה לראות פירות ברכות אלו, אלא זרעו אחרינו. לעומת

זאת, ניתן היה להבין כי הברכה השלישית, ברכת השמירה בפסוק טו, תופסת אך ורק לגבי יעקב, וחלה עליו עד שובו לארץ מולדתו. המלה "והנה" משמשת מעין סימן פיסוק בחלום, ומסמלת תוספת פרט חדש - "והנה שלם", "והנה מלאכי אלהים", "והנה ה' נצב עליו". הברכות בפסוקים יג-יד, ברכות הארץ והזרע, הן חלק מן הקטע המתחיל "והנה ה' נצב". הברכה השלישית בפסוק טו, לעומת זאת, עומדת בפני עצמה מבחינה זו, ומתחילה חלק חדש בחלום שפתיחתו היא "והנה אנכי עמד"¹. המלה "והנה" בתחלת פסוק טו מבליטה את השוני בין ההבטחות השייכות רק לטווח הארוך לזו ששייכת כרגע, לטווח הקצר.

מאידך, אפשר לפרש את הברכות כיחידה אחת. לא רק הברכה השלישית נאמרה לגבי יעקב אישית, אלא גם הברכות הראשונות. אמנם בשתי ברכות אלה נאמרו עיקרי הדברים בהקשר של העתיד הרחוק, אך כבר יעקב יזכה לראות בימי חייו את פירותיהן של ברכות הארץ והזרע. ניתן לדייק בנוסח ברכת הארץ: "לך אתננה ולזרעך" - אני נותן תחילה לך את הארץ, ולבסוף לזרעך. כן הדבר גם בברכת הזרע: "ופרצת" - אתה וזרעך" (רד"ק) - עיקר הפריצה לכל רחבי הארץ יבוא בעתיד, אך יעקב עצמו יהיה עד לראשית צמיחת תהליך זה. ברכות הארץ והזרע אינן באות בניגוד לברכת השמירה אלא בהתאם לה. תפיסה זו מתיישבת יפה עם הסיומת הארוכה בסוף הברכה השלישית - "כי לא אעזבך עד אשר אם עשיתי את אשר דברתי לך". לו עמדה הברכה השלישית בפני עצמה, לא היה צורך בסיום כה ארוך. הבטחת השמירה הייתה מסתיימת במלים: "והשבתיך אל האדמה הזאת" והייתה מובנת די צורכה. אולם אם סיומת זו מוסבת לא רק על הברכה השלישית, אלא על כל מה שנאמר ליעקב בחלום, ניתן להבין, שאין בביטוי זה סיום לברכת השמירה גרידא, אלא לנבואה כולה. ופירושו: "כי לא אעזבך" - אתה אישית, יעקב; "עד אשר אם עשיתי את אשר דברתי" - אין הכוונה רק לעניין השמירה בשהות יעקב בחוץ-לארץ, אלא בראשית תהליך ירושת הארץ, ובראשית תהליך הקמת זרע שיהיה כעפר הארץ; ו"לך" פירושו לך, אישית. בחלק השני של החלום ישנם אפוא שלושה פסוקים עם שלוש הבטחות שנאמרו, לפחות חלקית, לגבי יעקב אישית. ובהמשך דרכו יקים יעקב יד בשעת קיום כל אחת מן ההבטחות האלו, ששורשן בחלום הסולם. שהרי קיום הבטחות אלו מבטא כי אמנם "הנה ה' נצב עליו" - שומרו, משגיחו, עומד לימין עזרתו.

* * *

המצבה הראשונה שמקים יעקב בהמשך דרכו, היא המצבה שהרים בשעת כריתת הברית עם לבן: "ועתה לכה נכרתה ברית אני ואתה והיה לעד ביני ובינך. ויקח יעקב אבן וירימה מצבה" (ל"א, מד-מה). מצבה זו הוקמה בתום עשרים שנה של מתח וסכסוכים בין יעקב ולבן בעניין תנאי עבודתו של יעקב, משכורתו, ובעלותו על נשיו וילדיו. מצבה זו הוקמה בתום עשרה ימים של בריחה ומרדף, בשעה שלבן מצהיר כי יש לאל ידו לעשות עם יעקב רע, בשעה שלבן מודה כי אינו מוציא את כוונותיו לפועל בגלל סיבה אחת: "אלהי אביכם

J.P Fokkelmann, *Narrative Art in Genesis*, Amsterdam, 1975, p. 61 1

אמש אמר אלי לאמר השמר לך מדבר עם יעקב מטוב עד רע" (ל"א, כט). מצבה זו הוקמה אפוא בעת הצלת יעקב מלבן, בעת קיום הבטחת השמירה. אך יתרה מזו. יש לשים לב כי רעיון קיום הבטחת השמירה שזור כחוט בכמה וכמה פרטים בתיאור המרדף בפרק ל"א, וכי הקמת המצבה (בפסוק מה) היא שיאו של התפתחות רעיון זה בפרק כולו.

כדי להבין התפתחות זו במלואה עלינו לחזור לחלום הסולם ולתגובתו של יעקב (בפרק כ"ח). אם נעיין הפעם בתנאי נדרו של יעקב, נשים לב להדים של ברכת השמירה הנשמעים בתנאי זה:

נדרו של יעקב

"אם יהיה אלהים עמדי
ושמרני בדרך הזה אשר אני הולך
ונתן לי לחם לאכל ובגד ללבוש.

דברי ה'

"והנה אנכי עמד
ושמרתך בכל אשר תלך

והשבתך אל האדמה הזאת" (טו) ושבתי בשלום אל בית אבי" (כ-כא).

יוצא אפוא כי גוף הנדר: "והיה ה' לי לאלהים. והאבן הזאת אשר שמתי מצבה יהיה בית אלהים וכל אשר תתן-לי עשר אעשרנו לך" (כא-כב) מותנה בקיום הבטחת השמירה². יוצא גם כי המצבה הראשונה הנה בעלת חשיבות כפולה. במבט לאחור לאירוע שהתרחש כרגע משמשת המצבה שמקים יעקב כעד לתופעת החלום ולעצם תוכנו, כמו שפירשנו לעיל. אך במבט קדימה, מהווה מצבה זו בסיס לבית אלוהים שייסד יעקב בשובו לבית-אל לאחר קיום התנאי, לאחר קיום הבטחת השמירה. על בסיס רקע זה נוכל לפרש את פרטי המרדף בפרק ל"א.

הרמזים הראשונים לברכת השמירה בפרק ל"א מופיעים בד בבד עם הסימנים הראשונים לדרדור היחסים בין יעקב ולבן:

"ויפרץ האיש מאד מאד ויהי לו צאן רבות ושפחות ועבדים וגמלים וחמרים. וישמע את דברי בני לבן לאמר לקח יעקב את כל אשר לאבינו ומאשר לאבינו עשה את כל הכבד הזה. וירא יעקב את פני לבן והנה איננו עמו כתמל שלשום. ויאמר ה' אל יעקב שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך" (ל', מג - ל"א, ג). יעקב מתחיל לחוש כי הולך וגדל הפער בינו ובין חותנו, ולפתע, תוך כדי דיבור, מדבר אליו ה' במונחים המכילים גם את לשון ברכת השמירה, וגם את לשון התנאי שקבע יעקב לקיום נדרו. ציוויו של האלוהים "שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך" מזכיר את הבטחתו, "והשבתך אל האדמה הזאת" (כ"ח, טו) וגם את תגובתו של יעקב בתנאי: "ושבתי בשלום אל בית אבי" (כ"ח, כא). במקביל, מסיים האלוהים את דבריו ליעקב במלים: "ואהיה עמך", כדי לעורר תזכורת כפולה: סיומת זו מכילה את פתיחת ברכת השמירה - "והנה אנכי עמך" (כ"ח, טו), ובמקביל, את פתיחת תנאו של יעקב - "אם יהיה אלהים עמדי" (כ"ח, כ). יעקב ממחר לבשר לנשותיו את תוכן דברי ה' ונזהר לנסח את דבריו בלשון המכיל הן

2 חלוקה זו בין תנאי הנדר וגוף הנדר הוא על-פי שיטת הרמב"ן. רש"י, לעומת זאת, מפרש כי תנאי הנדר ממשך עד סוף פסוק כא: "והיה ה' לי לאלהים", ואילו גוף הנדר מתחיל רק בפסוק כב: "והאבן הזאת" וכו'.

את פתיחת ברכת השמירה, והן את פתיחת תנאו: "ויאמר להן, ראה אנכי את פני אביכן כי איננו אלי כתמל שלשם **ואלהי אבי היה עמדי**" (ל"א, ה).

בהמשך דבריו לנשים, מזכיר יעקב נבואה שזכה לה בחלום, נבואה שאין התורה עצמה מפרטת בפירושה. דברי המלאך בחלום מסתיימים כך: "אנכי האל בית אל אשר משחת שם מצבה אשר נדרת לי שם נדר עתה קום צא מן הארץ הזאת ושוב אל ארץ מולדתך" (ל"א, ג). אין ה' מזהה את עצמו בדברי המלאך כאלוהי האבות, אלא דווקא כ"האל בית אל". יתרה מזו, בית-אל מזוהה כמקום אשר בו משח יעקב מצבה ונדר נדר. בכך מזכיר המלאך ליעקב את הביטחון שהוא ביטא בשעת הקמת המצבה, כי ה' ניצב עליו, עומד לימין עזרתו, וכי הוא יכול לסמוך על הבטחה זו בצאתו מן הארץ הזו, ובשובו אל ארץ מולדתו. אך בכך מזכיר המלאך גם שאין המצבה סמל להבטחת האלוהים גרידא, אלא סמל להתחייבות שקיבל יעקב על עצמו בנדרו לשוב לארץ ולהקים בית אלוהים בבית אל.

בעקבות דברי ה' אליו ישירות, ודברי המלאך אליו בחלום, ולאחר קבלת ההסכמה מנשותיו, לקח יעקב את בניו ואת נשיו ואת כל רכושו לבוא אל יצחק אביו ארצה כנען. אולם לבן תופסו בדרך וניגש אליו בדברי קטטה. בדברי התגובה של יעקב ניתן למצוא רמז להבטחת השמירה ולתנאי נדרו שלאחר חלום הסולם. בנייתו לימין למעלה, פיצלנו את הפסוק "ושבתי בשלום אל בית אבי והיה ה' לי לאלהים" לשניים. הלכנו בעקבות הרמב"ן, המפרש כי התנאי בנדרו של יעקב מסתיים במלים "ושבתי בשלום אל בית אבי", ואילו חלקו השני של הפסוק - "והיה ה' לי לאלהים" מהווה פתיחה לגוף הנדר, וקשור אפוא עם הפסוק שלאחריו: "והאבן הזאת אשר שמת מצבה יהיה בית אלהים", וכו'. אולם רש"י הבין שהתנאי מסתיים במלים: "והיה ה' לי לאלהים" (סוף פס' כא), ואילו גוף הנדר מתחיל רק במלים "והאבן הזאת אשר שמת מצבה" (כב). לפי גישתו של רש"י מובנים היטב דברי יעקב ללבן בהתנגשותם בגלעד. את הדברים מסיים יעקב בהצהרה: "לולי אלהי אבי אלהי אברהם ופחד יצחק **היה לי** כי עתה ריקם שלחתי את עניי ואת יגיע כפי ראה אלהים ויוכח אמש" (ל"א, מב). אונקלוס מפרש את המלים: "היה לי" - הוה בסעדי. בדברי יעקב "אלהי אבי... היה לי", יש אפוא הכרה כי באותה שעה קיים ה' את התנאי שהתנה יעקב בנדרו "והיה ה' לי לאלהים".

בשעה שלבן מנמיד את חרבו, כביכול, ומזמין את יעקב לכרות ברית, ברור בעליל כי המצבה אשר מרים יעקב היא הכרה בכך כי אמנם קיים ה' את ההבטחה השלישית בחלום, היא הבטחת השמירה וכי ה' אמנם ניצב עליו - עומד לימין עזרתו.

מנינו בפרק ל"א מספר רמזים והקבלות המזכירות את ברכת השמירה. אך יש לראות בסדר רמזים אלו התפתחות בהכרתו של יעקב כי אמנם הולך ה' לקיים את הבטחת השמירה. מבחינה כרונולוגית ניתן לסדר את האירועים כך:

- א. הנבואה בחלום ודברי המלאך "אנכי האל בית אל אשר משחת לי שם מצבה וכו"³.
- ב. ציווי ה' "שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך".

3 התורה עצמה אינה מפרטת את החלום הזה, ושומעים אנו עליו לראשונה בשעה שמבשר יעקב לנשים כי זכה לנבואה זו. הרמב"ן מפרש, על-פי העניין, כי בא המלאך ליעקב בחלום טרם דיברו של האלוהים ליעקב "שוב אל ארץ אבותיך וכו" (ל"א, ג).

ג. חזרתו של יעקב בפני נשיו על ציווי ה': "ראה אנכי את פני אביכן כי איננו אלי כתמל שלשם ואלהי אבי היה עמדי".

ד. הצהרתו של יעקב כי "לולי אלהי אבי אברהם ופחד יצחק היה לי כי עתה ריקם שלחתי" וכו'.

ה. הרמת המצבה לאחר שלבן קורא לכריתת ברית ביניהם.

ברמו הראשון, דברי המלאך בחלום, היזמה לזכירת הבטחת השמירה באה מאת ה', והיא חד סטרית, אין יעקב מגיב. לא כך ברמו השני בשעה שמצווה אותו ה' "שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך". גם הפעם היזמה להזכרה באה מאת האלוהים, אולם הפעם חוזר יעקב על דברי ה' באומרו בפני הנשים: "ואלהי אבי היה עמדי" - ובכך הוא מביע את ביטחונו שעשרים שנה לאחר צאתו מבית אל מקיים ה' את הבטחת שמירתו. בעומדו לפני לבן מזכיר יעקב שוב את הבטחת השמירה, באומרו "לולי אלהי אבי אלהי אברהם ופחד יצחק היה לי". אולם הפעם יעקב הוא היוזם, הוא המכריז ואומר שבעת צרתו בחוץ לארץ "אלהי אבי... היה לי". ברמו האחרון, הרמת המצבה בגלעד, שוב פועל יעקב לבדו בזכירת ההבטחה, והפעם לא בדיבור אלא במעשה. יוצא אפוא כי בפרק ל"א עדים אנחנו להתפתחות בתודעתו של יעקב בעניין הקיום האלוהי של הבטחת שמירתו. בשלב הראשון, המלאך בלבד מרמז לברכת השמירה. לאחר מכן, מזכיר האלוהים את הברכה באומרו "שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך", ויעקב מחקה את לשונו בדיווחו לפני הנשים - "ואלהי אבי היה עמדי". בהמשך, בהתנגשות החזיתית בינו ובין לבן, המודעות כי האלוהים מקיים את הבטחתו היא מלאה. באותה שעה ממש יוזם יעקב את הזכרת הברכה, בהצהרתו כי "לולי אלהי אבי... היה לי כי עתה ריקם שלחתי". לבסוף, מגיעה מודעות זאת לשיאה ובמקביל לה מגיעה אף ההתבטאות לשיאה עד שיוצאת היא לפועל, ברמו האחרון להבטחת השמירה "ויקח יעקב אבן וירמה מצבה"⁴.

* * *

את המצבה השלישית מקים יעקב בשובו לבית-אל בפרק ל"ה, כתגובה לנבואה: "ויצב יעקב מצבה במקום אשר דבר אתו מצבת אבן ויסך עליה נסך ויצק עליה שמן" (ל"ה, יד). אם נחפש קשר בין מצבה זו ושלוש הברכות בחלום בפרק כ"ח, נראה כי מצבה זו באה כנגד קיום הבטחת הארץ: "הארץ אשר אתה שכב עליה לך אתננה ולזרעך" (כ"ח, ג). אולם, אם נאמץ את ההבנה כי המצבה אשר מקים יעקב בבית אל בפעם השנייה מסמלת את שובו לציון, נצטרך להתמודד עם שתי בעיות: ראשית - מדוע מקים יעקב את מצבתו בבית אל, ולא בתחנתו הראשונה בשובו לארץ - בשכם, ככתוב "ויבוא יעקב שלם עיר שכם אשר בארץ כנען בבאו מפדן ארם" (ל"ג, יח)? שנית, מדוע בבואו לבית אל מקים

4 מוקלמן (לעיל, הערה 1, עמ' 189) מעלה את האפשרות שיעקב הקים שני מבנים שונים בגלעד ולכל אחד מטרה משלו: את גל האבנים הקים כעד לברית בינו ובין לבן, ואילו את המצבה - כסימן שבח והערכה לאלוהים. והדברים מתאימים לתפיסתנו כאן.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

יעקב בתחילה מזבח, ורק לאחר מכן את מצבתו? עלינו להבין כיצד שובו של יעקב לשכם, והקמת המזבח בבית אל מכינים את התשתית להקמת המצבה בבית אל בפרק ל"ה. היא עלינו לחזור למעשה החלום בפרק כ"ח למצוא את המפתח למשמעות המצבות. בפירושו למצבה השנייה, המצבה בגלעד, מוקד הדיון בפרק כ"ח היה תנאי נדרו של יעקב. הפעם, מוקד הדיון הוא בגוף הנדר אשר נדר: "והאבן הזאת אשר שמת ימצבה יהיה בית אלהים וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך" (כ"ח, כא). מה בדיוק התחייב יעקב בנדר זה? השיטה הרווחת בין המפרשים היא, כי בנדר זה קידש יעקב את המקום, בית אל⁵, ולא את אבן המצבה. יעקב מקדש אותו למקום תפילה, מקום להוצאת מעשרות, או "כבית ומזבח לבוא שם כל עובד אלוהים", כלשון הרד"ק. יעקב מקדש את המקום בדיבורו, וגם במעשיו. יעקב מקדש וחונך את המצבה **ואת בית אל** ביציקת שמן על ראש המצבה, מעין מה שמצינו לגבי חנוכת המשכן "ויהי ביום כלות משה להקים את המשכן וימשח אותו ויקדש אתו ואת כל כליו ואת המזבח ואת כל כליו וימשחם ויקדש אתם" (במדבר, ז', א; עיין בפירושו הרשב"ם בבראשית, כ"ח, יח).

על רקע זה נקל להבין את דברי המלאך ליעקב בחלום בבית לבן: "אנכי האל בית אל אשר משחת שם מצבה אשר נדרת לי שם נדר עתה קום צא מן הארץ הזאת ושוב אל ארץ מולדתך" (ל"א, יג). אמנם יש לראות בדברי המלאך כאן רמז להבטחת השמירה, כמו שפירשנו למעלה, אך מלבד דברי חיזוק ועידוד יש בדברי המלאך צו והטלת חיוב. המלאך מזהה עצמו עם המקום שבו משח יעקב מצבה ונדר לעשותו מקום מקודש לעבודת האל. בהזדהות זו רומז המלאך ליעקב כי עליו לחזור לארץ ולקיים את נדרו. גם רש"י הבין דברים אלו כצו אלוהי ונתנית פקודה: "אשר נדרת לי. וצריך אתה לשלמו שאמרת 'יהיה בית אלהים', שתקריב שם קרבנות". יוצא אפוא שסיום הנבואה "עתה קום צא מן הארץ הזאת ושוב אל ארץ מולדתך" הנו לא רק דבר חיזוק והבטחת שמירה, אלא גם ציווי לחזור לארץ כדי לקיים את גוף הנדר, "והאבן הזאת אשר שמת ימצבה יהיה בית אלהים". ומכאן שאין חזרתו של יעקב לארץ שלמה עד שיחזור לבית אל ויקיים את נדרו.

עתה נוכל להבין את התפתחות האירועים לקראת הקמת המצבה השלישית בפרק ל"ה. בסוף פרק ל"ג נכנס יעקב לארץ. בעקבות אברהם סבו, תחנתו הראשונה של יעקב בארץ היא שכם ובדומה לסבו מקים הוא שם מזבח כביטוי להכרה באלוהים⁶. ראוי לציין כי ביחס למזבח זה אומרת התורה **"ויצב שם מזבח"**. לשון 'הצבת מזבח' היא יחידאית במקרא (הפועל הרגיל בהקשר של הקמת מזבח הוא "ויבן" או "ויעש"). בלשון מיוחדת זו רומזת התורה לכוונותיו של יעקב באותה שעה. בשעה שמגיע יעקב לשכם הוא חש בהתגשמות חלקית של הבטחות השמירה והארץ שנאמרו בנבואת הסולם. המשפט **"ויצב שם מזבח"** מכיל את לשון ההשגחה והשמירה שעמדה במרכז החלום - "והנה ה' **נצב** עליו", עומד לימין עזרתו. אך אפילו נבין שיש רמז להבטחות חלום הסולם בסיפור זה, אין

5 רש"י מפרש שקידש את המצבה בלבד. אנו הלכנו בעקבות רס"ג, ראב"ע, רמב"ן, ואחרים אשר הבינו שההקדשה מקיפה יותר.

6 נחמה ליבוביץ, עיונים בספר בראשית, ירושלים, תשל"ג, עמ' 270.

לראות את שכס אלא כתחנה הראשונה בתהליך שובו של יעקב לארץ. תהליך זה מגיע לסיומו ולשיאו אך ורק בשובו למקום אשר ממנו הוא יצא לפדן ארם, דהיינו - בית אל. לאחר מעשה דינה, פונה האלוהים בציווי ליעקב: "ויאמר אלהים אל יעקב קום עלה בית אל ושב שם ועשה שם מזבח לאל הנראה אליך בברחך מפני עשו אחיך" (ל"ה, א). הציווי האלוהי לבנות מזבח אינו תופעה רווחת בתקופת האבות. בדרך כלל בנו האבות מזבחות באופן ספונטני, מתוך יזמתם האישית (פרט לעקדת יצחק). כאן מדגיש האלוהים כי על יעקב לעזוב את שכס, ולעלות לבית אל. על יעקב לבנות מזבח לאל הנראה אליו בבורחו מפני עשו אחיו - הוא-הוא האל הנראה אליו בחלום הסולם, ואשר לו נָדַר "והאבן הזאת אשר שמת מצבה יהיה בית אלהים". עתה מוטל על יעקב לקיים את נדרו. יעקב קורא למקום אשר שם בונה הוא את מזבחו "אל - בית אל", שם המרמז בכמה אופנים לנדרו. ראשית, השם "אל בית אל" מכיל את הציווי האלוהי בתחלת הפרק - "ועשה שם מזבח לאל הנראה אליך בברחך מפני עשו אחיך". כבר ראינו שיש בזיהוי זה רמז לחלום הסולם ולנדרו של יעקב בעקבותיו. גם התורה בעצמה מעידה כך על משמעותו של "אל בית אל" - "כי שם נגלו אליו האלהים בברחו מפני אחיו" (ל"ה, ז). שנית, השם "אל בית אל" מזכיר את הדחף הראשון שהניע את יעקב לחזור לארץ לקיים את נדרו, דברי המלאך בחלום: "אנכי האל בית אל אשר משחת שם מצבה אשר נדרת לי שם נדר עתה קום צא מן הארץ הזאת ושוב אל ארץ מולדתך". בשכס קרא יעקב למזבח "אל אלהי ישראל" ובכך רמז לישועה שעשה לו האלוהים בעבור היותו ישראל - שמשמעותו "כי שרית עם אלהים ועם אנשים ותוכל". אולם בבית אל, קורא יעקב למקום המזבח "אל בית אל", כי במזבח זה מקיים הוא סוף סוף את הנדר שנדר לפני עשרים שנה באומרו "והאבן הזאת אשר שמת מצבה יהיה בית אלהים".

לאחר קיום הנדר, נראה האלוהים ליעקב פעם נוספת:

"וירא אלהים אל יעקב עוד בבאו מפדן ארם ויברך אותו. ויאמר לו אלהים שמך יעקב לא יקרא שמך עוד יעקב כי אם ישראל יהיה שמך ויקרא את שמו ישראל. ויאמר לו אלהים אני אל שדי פרה ורבה גוי וקהל גוים יהיה ממך ומלכים מחלצין יצאו. ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה ולזרעך אחריך אתן את הארץ. ויעל מעליו אלהים במקום אשר דבר אתו. ויצב יעקב מצבה במקום אשר דבר אתו מצבת אבן ויסך עליה נסך ויצק עליה שמן. ויקרא יעקב את שם המקום אשר דבר אתו שם אלהים בית אל" (ל"ה, ט-טו)

מה פשר נבואה זו? לכאורה אין בה כל חידוש. כבר נקרא יעקב ישראל על-ידי המלאך (ל"ב, כח), וכבר נתברך הוא בברכת הזרע (כ"ח, יד) והארץ (כ"ח, יג). יעקב כבר קרא ללזו בית אל (כ"ח, יט), וכבר הקים שם מצבה (כ"ח, יח) ומשח אותה בשמן (כ"ח, יח) אם כן, מה התחדש בנבואה זו בעקבות קיום הנדר?

ברור בעליל כי לפנינו חזרה על המאורעות שבפרק כ"ח. אך טועים נהיה אם נסתפק בהערה זו בלי לציין את ההבדלים הקיימים בין שני התיאורים ואת משמעותם. כל מה שהתרחש בפרק כ"ח מתרחש שוב בפרק ל"ה, אך ברמה גבוהה יותר, נשגבה יותר. בפרק כ"ח נראה האלוהים ליעקב בצורה מטפורית - בתיאור הסולם, דרך חלום. כאן אין ההופעה האלוהית באה באמצעות חלום אלא במישרין. **וירא** אלהים אל יעקב" (ל"ה, ט).

התורה מדגישה את ישירות הנבואה עוד פעמיים: "ויעל מעליו אלהים במקום אשר דבר אתו". ויצב יעקב מצבה במקום אשר דבר אתו" (ל"ה, יג-יד). יוצא אפוא כי בעקבות קיום הנדר בבנין המזבח בבית אל, זוכה יעקב לרמת נבואה שלא השיג עד אז.

בה במידה שרמת הנבואה נשגבה יותר בפרק ל"ה מאשר בפרק כ"ח, גם פרטי הנבואה המוזכרים כאן עולים במדרגה ביחס להופעתם הראשונה. הבה נעיין בהם אחד אחד. בפסוק י קורא האלוהים את שם יעקב ישראל. ברור כי יש בקריאה זו יתר תוקף מקריאתו של המלאך בפרק ל"ב. קריאת שם ישראל על-ידי האלוהים קשורה גם לקיום הנדר. בבניין המזבח קידש יעקב שם שמים בקיום נדרו. כחלק מתהליך זה קרא ללוז 'אל בית אל', נתן שם חדש למקום, שם המשקף פן אלוהי. בנבואה בהמשך הפרק נוקט האלוהים בהתנהגותו עם יעקב במידה כנגד מידה - לוקח הוא את השם הקודם, יעקב, ונותן לו שם חדש המשקף פן אלוהי - ישראל.

בפסוק יא מתברך יעקב בזרע, ושוב עדים אנו לתוספת ברכה ביחס לברכה המקורית. בברכת הזרע בחלום, התברך יעקב בריבוי זרע - "והיה זרעך כעפר הארץ" (כ"ח, יד). אך מה יהיה טיב זרע זה? התשובה בברכת הזרע בפרק ל"ה היא, כי זרעו יהיה מכובד ביותר: "גוי וקהל גוים יהיה ממך ומלכים מחלצוך יצאו" (ל"ה, א). יש אשר הבינו כי כוונת "גוי וקהל גוים" היא ריבוי שבטים (רש"י, רד"ק) ואילו כוונת "מלכים" היא כפשוטו (רש"י), או כי צאצאיו של יעקב יהיו הגונים למלכות (ספורנו).

בפסוק יב מברך האלוהים את יעקב בברכת הארץ בנוסח כמעט זהה לברכת הארץ שבפסוק יג בפרק כ"ח. אולם קיים הבדל ביניהם - בפרק כ"ח ברכה זו ניתנה ביציאתו של יעקב לחוץ-לארץ, ויוצא שהברכה כולה הייתה רק בכוח. לעומת זאת, בפרק ל"ה ברכה זו מתחילה להתגשם. כך מבין הרד"ק על אתר: "ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה ולזרעך אחריך אתן את הארץ" (ל"ה, יב). "לך אתננה. מתנה; ולזרעך אחריך אתן את הארץ. כי הם יירשוה וישכנו בה". בשובו לבית אל ובקיום נדרו, מתברך יעקב בברכת הארץ - ובכך הוא מתחיל את תהליך ירושת הארץ בישיבתו בארץ כנען.

למרות כל ההבדלים בין שתי הנבואות ניתן עדיין לראות הקבלה ישירה בין מבנה הנבואה ליעקב בפרק ל"ה, ומבנה הברכות בפרק כ"ח. בשתי הנבואות יש לראות ברכה משולשת, כשלכל ברכה מוקדש פסוק בפני עצמו. בפרק ל"ה פסוק י, קורא האלוהים את שם יעקב ישראל. קריאה זו באה במקביל להבטחת השמירה בנבואת החלום (כ"ח, טו). האלוהים הבטיח ליעקב שישמור עליו באומרו "הנה אנכי עמך ושמרתך בכל אשר תלך וכו'", ונתן לכך משנה תוקף, והוסיף לו יתר שמירה בקוראו אותו ישראל, שפירושו "כי שרית עם אלהים ועם אנשים ותוכל". בפסוק יא מבטיח האלוהים ליעקב כי "גוי וקהל גוים יהיה ממך ומלכים מחלצוך יצאו". ברכה זו באה במקביל להבטחת הזרע ב-כ"ח, יד. אולם גם בברכה זו בפרק ל"ה יש יתרון על הברכה בפרק כ"ח, כמו שהזכרנו, כי בברכת הזרע בפרק ל"ה מברך האלוהים את צאצאיו של יעקב גם בכבוד רב. בפסוק יב מברך האלוהים את יעקב בברכת הארץ, ומקבילה ברכה זו להבטחת הארץ בכ"ח, יג. אם משווים את שתי הנבואות בבית אל מתקבלת הקבלה זאת:

פרק ל"ה

ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך
אתננה ולזרעך אחריך אתן את הארץ (יב)
פרה ורבה גוי וקהל גוים יהיה ממך
ומלכים מחלצין יצאו (יא)
לא יקרא שמך עוד יעקב כי אם ישראל
יהיה שמך ויקרא את שמו ישראל" (י).

פרק כ"ח

"הארץ אשר אתה שכב עליה לך אתננה
ולזרעך (יג)
והיה זרעך כעפר הארץ ופרצת ימה וקדמה
וצפנה ונגבה ונברכו בך כל משפחות
האדמה ובזרעך (יד)
והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך"
(טו).

בבית אל בפרק כ"ח התברך יעקב בארץ, בזרע ובשמירה, ובבית אל בפרק ל"ה מתברך שוב, אך ברמה עליונה יותר, בארץ, בזרע ובשמירה. בבית אל בפרק כ"ח נדר יעקב להקים בית אלוהים, ובבית אל בפרק ל"ה מקיים יעקב את נדרו בבניין המזבח. מבית אל בפרק כ"ח יצא יעקב לחוץ לארץ. ובבית אל בפרק ל"ה מקיים יעקב סוף את נדרו, ובוה נשלם שובו של יעקב לארץ. המצבה אשר הוא מקים סוגרת את מעגל נדודיו. בעת יציאתו לחו"ל הקים יעקב מצבה, ובשובו מקים הוא מצבה. בעקבות קיום הנדר והחזרה על הברכה המשולשת מתחיל יעקב לרשת את הארץ בפועל. יוצא אפוא כי שעת הקמת המצבה השלישית היא שעת קיום הבטחת הארץ בפרק כ"ח: "הארץ אשר אתה שכב עליה לך אתננה ולזרעך". לכל האלמנטים בנבואה בפרק ל"ה יש מעלה על האלמנטים המקבילים של הנבואה בפרק כ"ח ואמנם גם במצבה אשר מקים יעקב בשעת ירושת הארץ נכון הדבר. בפרק כ"ח קידש יעקב את המצבה במשיחת שמן גרידא, "ויצק שמן על ראשה". אולם במצבה אשר מקים הוא בשעת סגירת מעגל נדודיו ישנה חנוכה כפולה: "ויצב יעקב מצבה במקום אשר דבר אתו מצבת אבן ויסך עליה נסך ויצק עליה שמן (ל"ה, יד).

* * *

המצבה הרביעית והאחרונה אשר מקים יעקב, היא המצבה בבית לחם: "ויצב יעקב מצבה על קברתה הוא מצבת קברת רחל עד היום" (ל"ה, כ). כדי לעמוד על חשיבותה של מצבת קבורת רחל עלינו להבין כי פטירת רחל כרוכה בעוד אירוע בעל משמעות רבה, דהיינו לידת בנימין. מתוך ניתוח משמעות לידת בנימין ומשמעות פטירת רחל נוכל להבין בשלמות את תגובתו של יעקב לאירועים אלו, הקמת המצבה בבית לחם.

במה מיוחדת לידת בנימין מזו של שאר אחיו? ישנם ארבעה דברים המייחדים את לידתו. ראשית, בנימין, כמו יוסף, נולד לרחל, האישה האהובה. אך ייתכן כי בנימין תפס מקום מיוחד בלבו של יעקב, דווקא מפני שהוא נולד בעת פטירתה של רחל. בעיני יעקב לעולם יעמוד בנימין כעד למאמציה ונשימותיה האחרונות של אישתו האהובה. שנית, כידוע מיוחד בנימין בכך שלא נולד הוא בחוץ-לארץ אלא בארץ. שלישית, בנימין הוא היחיד הנולד לאביו בעת גבורתו בשיא השגותיו - בעת היותו לא רק יעקב אלא מבורך ונקרא על-פי האלוהים, ישראל.

ככלל, הנשים הן אלו אשר נתנו שמות לבנים בעת לידתם בבית יעקב. שמות אלו שיקפו את התמודדותן האישיות בקרב ביתו של יעקב. גם בלידת בנימין האם נותנת שם -

"ותקרא שמו בן אוני" (ל"ה, יח) - ושם זה משקף את קושי עיצבונה והריונה. אך דווקא הפעם תופס יעקב לעצמו את זכות נתינת השם - "ואביו קרא לו בנימין" - למרות שרחל מקריבה את נפשה בלידת הילד. בקוראו לילד בנימין - שפירושו "בן הכוח או בן החוזק" (רמב"ן) - מבטא יעקב את ההכרה כי בעת זו הגיע הוא לשיא השגותיו. השם בנימין משקף את העובדה כי התגבר יעקב על לבן, וכי ניצח הוא את המלאך, ניצל מעשו, כבש את שכם, ירש את הארץ, התברך בשם 'ישראלי' והתברך שוב בזרע ובארץ.

אך ישנו ממד רביעי לחשיבות לידתו של בנימין, והוא בהיותו הבן האחרון, הבן השנים-עשר. כבר רש"י עמד על חשיבות נקודה זו בפירושו: "ויהיו בני יעקב שנים עשר. מתחיל לעניין ראשון (מזרחי: שהוא דבק עם ותלד רחל וכו') - משנולד בנימין נשלמה המטה, ומעתה ראויים להימנות, ומנאן" (ל"ה, כג). בלידת בנימין רואה יעקב השלמת סיעת שנים עשר הבנים אשר מהם יצאו שנים עשר שבטי יה⁷.

גם המדרש מעיר על נקודה זו ביחס לצורת המצבה:

"ויצב יעקב מצבה על קברתה - מלמד שכל אחד מהבנים שמו אבן על האבנים ההם, על שם אחד עשר שבטים; הוא מצבת קברת רחל - האבן של יעקב הוא על כולן, כי שמו יב אבנים זו למעלה מזו, לכך מצבת קברת רחל" (מדרש לקח טוב, בראשית, מהדורת בובר, עמ' צא).

מן המדרש יוצא, כי אין מיתת רחל חשובה רק כשלעצמה אלא יש בה חשיבות נוספת, מפאת הולדת הבן השנים-עשר והישלמות המטה. יש לראות אפוא בלידת בנימין ראשית התגשמות הבטחת הזרע בפרק כ"ח - "והיה זרעך כעפר הארץ ופרצת ימה וקדמה צפנה ונגבה" (כ"ח, יד). בנימין משלים את הסיעה המהווה בסיס לשנים עשר השבטים אשר עתידים לפרוץ בארץ ימה וקדמה צפנה ונגבה.

על רקע זה יש להבין את כוונותיו של יעקב בהקמת המצבה הרביעית. בשעת קיום הבטחת הארץ, בל"ה, יד, כתבה התורה "ויצב יעקב מצבה במקום אשר דבר אתו וכו'". גם כאן, לאחר שישה פסוקים נוספים בלבד, חוזרת התורה על לשונה "ויצב יעקב מצבה" - מפני שכרגע התגשמה ברכת הזרע בלידת בנימין. אולם, מצבה זו היא "על קברתה, היא מצבת קברת רחל עד היום". טכנית, התקיימה הבטחת הזרע - נשלמה המטה, ולכן ברוח השעות שבהן התקיימו שאר הבטחות, מקים יעקב מצבה. אולם, תקופת השמחה קצרה ביותר - מיד לאחר הלידה נפטרה רחל והפכה השמחה לאבל ויגון. אבל זה, אשר הרגיש יעקב עד סוף ימיו כאומרו "ואני בבאי מפדן מתה עלי רחל, וכו'" (מ"ח, ז) הוא הנותן את האופי המיוחד לאירוע כולו. שמחת לידת בנימין וקיום הבטחת הזרע מכוסים ומעוטפים על-ידי צער מות רחל. תיאור הקמת המצבה מבליט דו-צדדיות זו. מצד אחד "ויצב יעקב מצבה" - בדומה להתנהגותו בעקבות התגשמות שאר הבטחות החלום. אך מצבה זו

7 ברור כי הכרה זו מבוססת על ההנחה כי יעקב ידע מראש שייולדו לו שנים עשר בנים, ושייצאו מהם שנים עשר שבטים. אין כל בסיס מפורש בכתובים להנחה זו, אך חז"ל ראו זאת כדבר ברור. רש"י, למשל, מפרש בלידת לוי (כ"ט, לד): "הפעם ילדה אישי. לפי שהאימהות נביאות היו ויודעות שיי"ב שבטים יוצאים מיעקב וד' נשים יישא". ראה גם מדרש אגדה על חמישה חומשי תורה, מהדורת בובר, וייצן, תרנ"ד, על בראשית, כ"ט, לה, ובראשית רבה, פרשה ע"א.

הוקמה "על קברתה", של רחל, צרה זו היא הקובעת את ייעודה של המצבה לעולם - "היא מצבת קברת רחל עד היום".

לסיכום, במשך חייו הקים יעקב ארבע מצבות. שתיים מהן, אלו שהוקמו בבית אל, משח יעקב בשמן כסימנים לאתר קדוש, בית אלוהים. ושתיים, אלו שבגלעד ובבית לחם, הקים יעקב כיד וזכר - אחת לכריתת הברית עם לבן, ואחת בעת לידת בנימין ופטירת רחל. אך הציר המקשר את כולן הוא החלום בפרק כ"ח. המצבה הראשונה בבית אל באה כיד לחלום עצמו; המצבה בגלעד מסמלת את קיום הבטחת השמירה; המצבה השנייה בבית אל באה בשעת התגשמות הבטחת הארץ, והמצבה האחרונה מסמלת, באופן טרגי, את קיום ברכת הזרע.

* * *

המעיון בחמשת חומשי תורה יגלה כי מצבות מופיעות בצורה חיובית עוד פעם אחת בלבד⁸: "ויכתב משה את כל דברי ה' וישכם בבקר ויבן מזבח תחת ההר ושתיים עשרה מצבה לשנים עשר שבטי ישראל" (שמות, כ"ד, ד). מה הייתה מטרת מצבות אלו?⁹ לדעת בכור שור וחזקוני הקים משה מצבות אלו, שלוש בכל צד של ההר, להגביל את העם מלעלות להר ככתוב "והגבלת את העם סביב" (שמות, י"ט, יב). אברבנאל הבין תופעה זו בצורה אחרת, ופירש, כי בשעה שזרק משה את הדם על העם בטקס כריתת הברית (כ"ד, ח) לא זרק את הדם על העם ממש, אלא על המצבות שעמדו במקום העם, וכי זוהי כוונת הכתוב "שתיים עשרה מצבה לשנים עשר שבטי ישראל". מן הכתובים עצמם קשה להכריע בעניין, ויש גם מקום לכיוונים אחרים. אם מוצאים אנו מצבות באור חיובי בתולדות יעקב ובמעמד הר סיני בלבד, האם יש מקום לקשר את הדברים?

מסתבר כי כבר המדרש עמד על קשר בין חלום הסולם בבראשית, כ"ח, ומעמד הר סיני: "רבנן פתרין ליה בסיני - ויחלם והנה סלם - זה סיני - חושביניה דדין כחושבניה דדין; מצב ארצה - ויתיצבו בתחתית ההר" (שמות, י"ט, יז); וראשו מגיע השמימה, שנא' 'וההר בער באש עד לב השמים' (דברים, ד', יא); והנה מלאכי אלהים - על שם 'רכב אלהים רבותים אלפי שנאן' (תהלים, ס"ח, יח), ולמדנו לנביאים שנקראו מלאכים דכתיב 'ויאמר חגי מלאך ה' וגו' (חגי, א', יג); והנה מלאכי אלהים - זה משה ואהרן; עולים - 'ומשה עלה אל האלהים' (שמות, י"ט, ג); וירדים - זה משה 'וירד משה מן ההר' (שמות, י"ט, יד); והנה ה' נצב עליו - 'וירד ה' על הר סיני' (שמות, י"ט, כ) (ב"ר, ס"ח, יב).

8 כאן שייכת מחלוקת המפרשים בפסוק "ולא תקים לך מצבה אשר שנה ה' אלהיך" (דברים, ט"ז, כב). מפרש שם ראב"ע: "ולא תקים לך מצבה - לע"ג. והעד - אשר שנה - רק מצבה שלא לע"ג איננה אסורה והעד הנאמן בפרשת וישלח יעקב". לעומת זאת, רוב המפרשים פירשו כי קיים איסור על הקמת מצבות באופן כללי אפילו כצורה של עבודת ה'. לכאורה, יש סמך לדבריהם בכך שלאחר ספר דברים אין אפילו מקרה אחד בכל המקרא של הקמת מצבה בתור עבודה לה'. על הטעם לאיסור הקמת מצבה ראה בספר החינוך, מצווה תקו, ובספרה של ליבוניץ (לעיל, הערה 6), עמ' 270-274.

9 על מחלוקת התנאים, האם הקים משה י"ב מצבות או קמ"ד מצבות, דהיינו שתיים עשרה לכל שבת ושבת, ראה תורה שלמה, י"ט, במילואים, ס"י כח, "ביאור מכילתא דר"י ע"פ מכילתא דרשב"י".

מה פשר מדרש זה? מעבר להקבלות הלשוניות, האם יש בין שתי הפרשיות צד רעיוני משותף?

עלינו לחזור פעם נוספת לחלום יעקב ולתגובתו אליו. במעשה החלום ישנו חוט רעיוני השזור את כל פרטיו, והוא הדיאלקטיקה בין הטרנסנדנטליות והאימננטיות של האלוהים; במלים אחרות, האם מתייחס האדם לאלוהים רק מרחוק, במסתורין, או אף מקרוב? הסמל הראשון לרעיון זה הוא הסולם. סולם הוא כלי המקשר, המאפשר העברה מתחום אחד למשנהו. מצד אחד, סולם זה הנראה בחלום מגשר על הפער בין שמים וארץ, ומאפשר קשר בין האדם ובוראו. מצד שני, אין האדם עולה בסולם, ואין האלוהים עצמו יורד מהשמים. סמל שני לדיאלקטיקה זו היא תנועת המלאכים המטפסים בסלם. מצד אחד, מזהה התורה אותם כמלאכי אלוהים - שלוחי דרחמנא, גופים המשתייכים בעיקר לעולמות ממעל. מאידך, מלאכים אלו "עולים ויורדים בו" - נקודת המוצא שלהם היא בארץ, ברובד האנושי. בתוקף זה, המלאכים הם שלוחי דידן המקרבים את האדם לאלוהים. גם בתגובתו של יעקב לחלום רואים אנו דיאלקטיקה זו. התורה מעידה על שתי תגובות רגשיות ראשוניות בקרבו של יעקב: "וייקץ יעקב משנתו ויאמר אכן יש ה' במקום הזה ואנכי לא ידעתי" (כ"ח, טז). בתגובה זו מביע יעקב הפתעה, אך מתייחס הוא לאלוהים בשמו הפרטי - "אכן יש ה' במקום הזה" - מרגיש הוא תחושת קירוב לשכינה. לא כך בתגובתו השנייה: "ויירא ויאמר מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלוהים וזה שער השמים". הפעם מביע יעקב רגשי יראה ופחד בפני אלוהים טרנסנדנטלי אשר אי אפשר לאדם להתייחס אליו במישרין עקב שגיבותו וגדלותו. בהבעה זו, המוקד הוא היראה של יעקב ונוראות אותו המקום. כאן אין ההתייחסות לה' - לאלוהות פרטית וקרובה, אלא לאלוהות נוראה - "אין זה כי אם בית אלהים". בהסתכלותו של יעקב הפעם על חזון הסולם אין המוקד מישור האדם, אלא מעון קדשו - "וזה שער השמים". לסיום, גם לשון הנדר מביע שני פנים אלו של התייחסות האדם לאלוהים. ככלל, נוסחת הנדר נאמרה בגוף שלישי ומביעה תחושה של כבוד ומרחק בפני האלוהים - "אם יהיה אלהים עמדי" וכו'. אך בשלב האחרון של גוף הנדר, עובר יעקב לגוף שני - "וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך". בכך, מביע יעקב כי בשעת קיום הנדר יעלה הוא למדרגה של התייחסות קרובה ואינטימית אל האלוהים.

גם מעשה מעמד הר סיני משקף את הדיאלקטיקה בין הטרנסנדנטליות והאימננטיות של האלוהים הן בהתפתחות העלילה והן בסמליה. כבר המדרש שהבאנו לעיל משווה את הר סיני לסולם יעקב. כשם שהסולם מעיד על קשר בין שמים וארץ בחלום, כך הר סיני הוא המקשר את העם עם אלוהיו. אך, כמו שבסולם אין האדם עולה עד למעלה, ואין האלוהים יורד עד למטה, כך בהר סיני, אין העם עולה להר (ואדרבה, אסור להם לעלות - "פן יחרסו אל ה' לראות ונפל ממנו רב" [שמות, י"ט, כא]), ואין האלוהים יורד למחנה בתחתיתו. עתה נקל להבין את דברי המדרש "מוצב ארצה - התיצבו בתחתית ההר, וראשו מגיע השמימה - שנא' וההר בער באש עד לב השמים". בתיאור מעמד הר סיני ההר עצמו מוצב ארצה, דהיינו שקוטבו התחתון מושרש ברובד האנושי, במחנה ישראל. מאידך גיסא, ראש ההר "מגיע השמימה" ובער באש עד לב השמים בהיותו שרוי בשכינת האלוהים.

המדרש השווה את משה ואהרן למלאכים העולים והיורדים בסולם. בנייתו את מטרם של המלאכים הסברנו כי משרתים הם גם כשלוחי דידן וגם כשלוחי דרחמנא.

במקביל יש לראות את משימתו של משה רבנו במעמד הר סיני כדו-צדדית¹⁰. מצד אחד מבצע הוא את שליחותו של האלוהים, ככתוב "הנה אנכי בא אליך בעב הענן בעבור ישמע העם בדברי עמך" (שמות, י"ט, ט). אך בד בבד עם שליחות זו, מייצג משה את העם בפני האלוהים, כשליח העם: "ויאמרו אל משה דבר אתה עמנו ונשמעה ואל ידבר עמנו אלהים פן נמות" (שמות, כ', טז). בתיאור הסולם נוצר הקשר בין שמים וארץ על-ידי מלאכים המתוארים כעולים וכיורדים. גם בשמות, י"ט, פרק תיאור המעמד, יש דגש לשוני המעיד כי הקשר בין שמים וארץ, בין האלוהים ובין עמו ישראל, נוצר על-ידי תנועות של עלייה וירידה, הרי השורש על"י מופיע בפרק שמונה פעמים, והשורש יר"ד שבע פעמים.

המתח בין קרבת האלוהים וריחוק האלוהים ממצאיות האדם בשמות, י"ט, מתבטא בסדרת ההגבלות שהאלוהים מטיל על העם כדי שלא יעלו להר. העם חונה נגד ההר (י"ט, ב), ובעלות משה אל האלוהים, מצטווה הוא להגביל את העם סביב (י"ט, יב). לאחר שמשה מוציא את העם לקראת האלוהים, ומתייצבים הם בתחתית ההר (י"ט, יז) בתום שלושת ימי ההגבלה שוב מזהיר האלוהים את משה "רד העד בעם פן יהרסו אל ה' לראות ונפל ממנו רב" (י"ט, כב). יוצא אפוא כי כל עוד העם מתקרב לאלוהים, הן מבחינה פיזית הן מבחינה כרונולוגית, עולה הצורך להטיל את ההגבלות בין השראת השכינה ובין השוכנים עלי אדמות. במונחים אחרים: כל עוד מתגלה הפן האימננטי של האלוהים בעולם, גדל הצורך להדגיש גם את הפן הטרינסנדנטי שלו. שני אספקטים אלה של אופי ההתגלות האלוהית מתבררים היטב בתיאור מעמד הר סיני בספר דברים. בפסוק אחד מתאר משה את המפגש של בני ישראל עם האלוהים כמפגש ישיר ואינטימי: "פנים בפנים דבר ה' עמכם בהר מתוך האש" (דברים, ה', ד). ואילו בפסוק הבא אותו מפגש מתואר כמפגש מרחוק, מפגש אשר בו אין האדם מסוגל להתקרב מחמת נוכחות שכינה: "אנכי עֹמֵד בין ה' וביניכם בעת ההוא להגיד לכם את דבר ה' כי יראתם מפני האש ולא עליתם בהר" (שם, ה', ה).

עד כה ראינו את הצד השווה בין חזון הסולם ומעמד הר סיני על-פי המדרש בבראשית רבה. ראינו כי הדמיון הלשוני והסמלי מבוסס ביסודו בצד רעיוני משותף - הדיאלקטיקה בין האימננטיות והטרינסנדנטיות של האלוהים. אך, נראה שיש להרחיב את הדמיון בין בראשית, פרק כ"ח, ופרשיות מתן תורה. לאחר חזון הסולם בבראשית, כ"ח, מבטיח האלוהים ליעקב את הבטחות הארץ, הזרע והשמירה, כפי שראינו לעיל. במקביל, בסוף תיאור מתן תורה מברך האלוהים את בני ישראל באותן שלוש הברכות - הארץ, הזרע והשמירה. ברכות אלו מופיעות בשמות, כ"ג, כ-לג, בקטע המסיים את מה שאבן עזרא מכנה 'ספר הברית', דהיינו שמות, י"ט-כ"ג, שהוא, לדעתו, ספר הברית אשר קרא משה בפני העם, כאמור בשמות, כ"ד. בפסוקים אלו ברכת האלוהים היא כללית ומקיפה, אך ניתן לזהות בתוכה את האלמנטים הבסיסיים של ברכות חלום יעקב בבראשית, כ"ח. ברכת האלוהים לבני ישראל פותחת במלים: "הנה אנכי שֹׁלַח מלאך לפניך לשמרך בדרך ולהביאך אל המקום אשר הכינת" (שמות, כ"ג, כ) דהיינו בהבטחת שמירה. חלקה השני של ברכה זו פותח במלים: "לא תהיה משכלה ועקרה בארצך

Brevard S. Childs, The Book of Exodus, A Critical Theological Commentary, Philadelphia, ¹⁰ 1947, pp. 371-372

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

את מספר ימיך אמלא" (שם, כ"ג, כו), ויש לראות בכך הקבלה לברכת הזרע בחלום יעקב. ההקבלה לברכה המשולשת בבראשית, כ"ח, מגיעה לשלמותה בהבטחת ארץ ישראל לעם בסיום ברכת מתן תורה: "ושתי את גבלך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר כי אתן בידכם את ישיב הארץ וגרשתמו מפניך" (שם, כ"ג, לא).

סיום ספר הברית דומה לסיום חלום יעקב בנקודה נוספת. יעקב מקבל את ברכתו על תנאי. הוא מקבל על עצמו בנדר להקים בית אלוהים, ובכך תולה הוא את ברכות הארץ והזרע בקיום נדר זה. יעקב הוא הראשון המצהיר כי רוצה הוא לתלות את זכויותיו במעשיו. שאר האבות זכו לברכות עקב התנהגותם הישרה בעיני ה', אך לא מצאנו כי אברהם או יצחק קיבלו על עצמם התחייבויות נוספות אשר בהן תהינה תלויות זכויותיהם. את השכר להתחייבותו בבראשית, כ"ח, מקבל יעקב בבראשית, ל"ה, בברכה המשולשת החוזרת שוב בעקבות קיום הנדר, בהקמת המזבח בבית אל. תפיסה זו של יעקב כי ברכות ה' כרוכות במעשה אנוש משמשת כבניין אב למערכת היחסים בין האלוהים ובין כנסת ישראל בעת מתן תורה. אין הברכה בסוף ספר הברית, בשמות, כ"ג, ניתנת בחינם, אלא על תנאי. ותנאי זה הוא שבני ישראל ישמעו לקול ה', יעשו את כל אשר דיבר ויתרחקו מעבודה זרה.

בפירושינו לחלום בבראשית, כ"ח, הבחנו במשמעות כפולה בהקמת המצבה. ראשית, אמרנו כי המצבה מסמלת את הסולם אשר בעצמו מהווה סמל לקשר ולדו-שיח בין שמים וארץ. ודווקא מתוך הבנה ראשונית זו נובעת משמעותה השנייה של המצבה. בהיותה הסמל לקשר בין האלוהים והאדם, מקדש יעקב את המצבה גם כסימן להתחייבות שמקבל הוא על עצמו לקדש את בית אל כמקום המיועד לעבודת האלוהים.

בשעה שבאים אנו להבין את משמעות שתיים עשרה המצבות לשנים עשר שבטי ישראל שהקים משה בטקס כריתת הברית (שמות, כ"ד), יש לבסס הבנה זו על דגם המשמעות הכפולה של מצבת יעקב הראשונה בבראשית, כ"ח. אין צורך לשלול את המטרות הפונקציונליות של מצבות אלו - כפי הבנת המפרשים. בהחלט ייתכן כי משה הקים מצבות כדי להגביל את העם מלעלות להר (בכור שור) או כדי לסמל את העם בטקס זריקת הדם (אברבנאל). אך יש לראות משמעות נוספת במצבות אלו המשקפת את הדמיון הרעיוני והלשוני הקיים בין מעשה החלום ומעשה מעמד הר סיני. אותם שני פנים אשר ראינו במצבת יעקב בבראשית, כ"ח, ניתן לראות גם במצבות משה במעמד הר סיני. כמו שהמצבה סימלה את הסולם ואת הקשר בין שמים וארץ, כך יש לראות בטקס כריתת הברית את המצבות כמסמלות את הקשר שנוצר בין בני ישראל ובין האלוהים באמצעות הר סיני. וכמו שהמצבה סימלה את התחייבותו של יעקב לאלוהים לאחר נתינת הברכות, כך מצבות מעמד הר סיני הוקמו לאחר נתינת הברכות בשמות, כ"ג, כסמל להתחייבות ולהשתעבדות של ישראל כלפי אביהם שבשמים.